

**'O ÍBER POTAMÓS, FLUMEN IBERUS
EL RIU EBRE A L'ANTIGUITAT**

Joan-Vianney M. ARBELOA i RIGAU

RESUM

Aquest treball pretén establir quin és el coneixement que tenim del riu Ebre –'o Ιβηρ dels grecs i el *hiberus flumen* dels romans– referit a l'antiguitat. Es tracta d'establir els seus trets característics i el profit que en tragueren els pobladors del seu entorn, presentant com a evidències el comerç que facilitava l'Ebre i les conseqüències que això comportà. Per això ens servim de les fonts històriques i de les restes arqueològiques. A més, intentem apropar-nos a la realitat –o no– de l'antiga Híbera, a les característiques físiques de la desembocadura del riu en el decurs de la Segona Guerra Púnica –establint que la batalla que s'hi portà a terme es desenvolupà a la mar i no dins del riu–, i a una representació romana del mateix riu Ebre procedent de Tarraco.

RESUMEN

Este trabajo pretende establecer cuál es el conocimiento que tenemos del río Ebro –'o Ιβηρ de los griegos y el *hiberus flumen* de los romanos– en la antigüedad. Se trata de establecer sus rasgos característicos y el provecho que supuso para los pobladores de su entorno, presentando como evidencias el comercio que facilitaba el Ebro y las consecuencias que esto comportó. Para ello utilizaremos las fuentes históricas y los restos arqueológicos. Además, intentamos acercarnos a la realidad –o no– de la antigua Híbera, a las características físicas de la desembocadura del río en el curso de la Segunda Guerra Púnica –estableciendo que la batalla que tuvo lugar se desarrolló en el mar y no en el río–, y a una representación romana del río Ebro procedente de Tarraco.

ABSTRACT

This article aims to establish the knowledge about the Ebro river –'o Ιβηρ for the Greek, and *hiberus flumen* for the Romans– for the Ancient period. Its purpose is to establish its singular characteristics, and the benefit taken by the inhabitants around, giving as a proof the commerce along the river and its consequences. Furthermore, the study aims to approach to the ¿reality? of the ancient Híbera, the physical characteristics of the mouth of the river during the Second Punic War –claiming that the battle developed in the area took place in the sea and not into the river– and also by means of a Roman representation of the river proceeding from Tarraco.

'O ÍBER POTAMÓS, FLUMEN IBERUS. EL RIU EBRE A L'ANTIGUITAT

Joan-Vianney M. ARBELOA i RIGAU

Què en sabem, realment, del riu Ebre durant l'antiguitat? Del cert, ben poca cosa. Per començar no coneixem amb precisió el seu traçat. Llevat dels punts on la topografia imposa un curs poc donat a variacions, en àrees de planura (la foia de Móra, o la zona baixa a l'entorn de Campredó, per exemple) sabem que el riu ha patit modificacions del seu curs en èpoques més recents, cosa que s'esdevindria d'igual manera en el passat. Aquest procés, d'altra banda ben natural, de canvis i d'adaptacions a les circumstàncies i a l'entorn, avui es troba aturat a causa de la consolidació del seu curs i del seu cabal per l'acció de l'home. Aquesta darrera característica, la domesticació del cabal, resulta de gran importància i esdevé un canvi substancial del riu respecte d'èpoques passades.

Avui costa adonar-se de l'efecte que una crescuda del cabal i una sortida de llera pot tenir en el seu entorn immediat, a causa del paper moderador dels embassaments i les extraccions de cabal que pateix l'Ebre al llarg de tot el seu curs. Hem de considerar, però, aquest fet a l'antiguitat, amb els camps negats i les collites malmeses, precisament a les zones més fèrtils. Igualment, l'efecte de les riuades es palesa en cases, béns i persones quan els assentaments són a tocar el riu. Per aquest motiu les seves conseqüències deurien tenir més impacte en època romana, amb la ciutat de Dertosa i els seus suburbis situats al marge esquerre del riu i un estol de *villae* i algun *vicus*, més rústics, ocupant el territori adjacent en tot el seu curs, a banda i banda de l'Ebre. En èpoques anteriors a la romana, amb estructures protourbanes conegudes ja des del segle VII AC, l'impacte hauria de ser menor en localitzar-se els assentaments en indrets elevats, com els turons, llocs més estratègics que possibilitarien llur defensa, però d'efectes semblants en els camps de conreu situats a tocar del riu.

Ara bé, si l'efecte d'una crescuda el podem suposar, fins i tot per referències de fets simi-lars d'època històrica –dels quals tenim testimonis escrits–, cal tenir en compte també l'efecte que el cicle anual del riu havia de tenir en el desenvolupament quotidià de les comunitats que se'n servien. Ens referim a les pujades del cabal pel desglaç a la capçalera dels rius dels Pirineus que nodreixen l'Ebre, a la primavera, o les baixades del mateix cabal, també importants, a l'estiu. Aquests aspectes, entre d'altres, condicionen el trànsit pel riu i l'aprofitament que se'n pot extreure (comerç, pesca, reg, etc.). I és

que una de les característiques, que ja des de la mateixa antiguitat es destaca, és el paper del riu com a eix vertebrador de l'economia de tot el seu territori. Així, Plini el Vell, a la seva *Naturalis Historia*,¹ esmenta el territori dels ilercavons amb el riu Ebre, "ric pel comerç fluvial" (*Hiberus amnis, navigabili commercio dives*), fixant-li una llargada de quatre-centes cinquanta mil passes, de les quals més de la meitat, dues-centes seixanta mil, eren navegables ("admeten naus", en paraules del mateix Plini). Evidentment, això no suposa pensar en tot tipus de naus, sinó en aquelles adaptades a la navegació fluvial, més petites i de fons més pla, i destinades al transport de mercaderies, així com en tota mena de bots de rem. Amb tot, el tram apte per navegar que ens indica Plini sembla força exagerat, sobretot si el considerem com a tram continuat de navegació des de la desembocadura. També Aviè, en la seva *Ora Maritima*, parla de la regió de l'Ebre² fent referència a la riquesa del territori i al fet que els productes estrangers són remuntats pel riu Ebre: "...peregrinaina Hiberu subvehuntur flumine".³ Tot i la naturalesa poètica de l'obra i que es tracta d'un text del segle IV DC, elaborat probablement a partir d'un periple massaliota del segle VI AC, en fem esment perquè recull la realitat que l'arqueologia ens ha documentat posteriorment.

L'Ebre, via de comerç

Aquest és, per tant, el primer aspecte que sempre s'ha lligat amb l'Ebre: la seva funció de via de comunicació i de transport, amb el comerç de diverses mercaderies, i l'efecte enriquidor que això comporta per al territori, d'una manera directa per als dirigents de la societat (ja sigui ibèrica o romana) i, de retruc, a la resta de pobladors. Exemple d'això el tenim, en època preibèrica, en l'assentament d'Aldovesta (Benifallet), situat en un promontori que domina l'Ebre, on es troba un gran edifici amb un únic àmbit de caire domèstic i fins a cinc recintes més destinats a emmagatzematge i a altres funcions, entre les quals no es descarta la d'estable d'animals de càrrega, atesa la presència de restes d'èquid en el jaciment. La notable presència de restes d'àmfora i ceràmica fenícies van fer pensar en un primer moment que es tractava, precisament, d'un assentament fenici destinat al comerç,⁴ principalment de vi, però les darreres interpretacions s'inclinen més a vincular-lo amb la casa d'un cap local que adquirí un paper dominant pel comerç amb els mercaders fenicis,⁵ La diferència és d'especial rellevància perquè canvia la visió de la presen-

---

1. III, 4, 21.

2. Estrofes 489-513.

3. FHA I, 68, estrofa 503.

4. MASCORT *et alii* 1991.

5. SANMARTÍ-SANTACANA 2005, 46.

cia de les produccions vingudes de fora: d'una importació directa feta per agents comercials (en aquest cas fenicis) establerts al territori d'una manera estable, a una arribada procedent del flux comercial que no requereix una presència permanent en un punt de la regió situat aigües amunt de l'Ebre. Amb tot, el dubte entre un tipus d'assentament o l'altre no sembla estar aclarit de manera definitiva.⁶

Del període que coneixem com a ibèric ple, entre els segles V i II AC, els darrers estudis de la part baixa del riu Ebre ens han mostrat un seguit d'assentaments, situats en turons o esperons més o menys estratègics, molt propers a l'Ebre, en contacte visual entre ells i el riu.⁷ Aquesta particularitat els confereix una posició de control, primer sobre el mateix Ebre, amb tot el trànsit fluvial que s'hi podés detectar, i també de control dels altres assentaments. Desconeixem el grau de dependència d'uns assentaments respecte dels altres, tot i que, per raons òbvies, suposem una major jerarquia als assentaments més grans, que, probablement, exercirien alguna mena de control polític i alhora econòmic sobre els més petits. No creiem pas que cadascun d'aquests nuclis es pogués considerar com una "ciutat estat". Altrament, les diferents dimensions serien indicatives de la dependència d'un nucli principal amb suficient entitat per a considerar-lo com una "ciutat estat", amb altres assentaments, aldees, granges i, fins i tot, punts de guaita directament vinculats al nucli central.

L'arqueologia ha documentat certa similitud en els materials ceràmics exhumats en els jaciments excavats, amb presència de produccions locals, ceràmiques ibèriques pintades i produccions introduïdes pel comerç i l'intercanvi, com les àmfores punicoebussitanes o les ceràmiques àtiques de vernís negre i de figures roges –entre d'altres materials–, amb variacions pel que fa a la incidència percentual d'aquests exemplars en els diferents assentaments. Es manifesta, per tant, un horitzó comú amb un grau similar de penetració de les produccions mediterrànies extrapeninsulars. Un cas diferent és el del Castellet de Banyoles,⁸ que sobresurt de la resta d'assentaments coneguts, per les seves extraordinàries dimensions i la singularitat dels materials arqueològics exhumats, coneguts ja des de principi del segle XX (pensem, especialment, en la pàtera de Tivissa i tot el material que es recuperà alhora en aquell moment). La interpretació d'aquest jaciment no és fàcil. Tot i les seves dimensions extraordinàries, comparades amb les dels jaciments pro-

6. MUNILLA 2000, 15.

7. Evidentment no és objecte d'aquest treball fer una síntesi del poblament ibèric a les Terres de l'Ebre. Per a un major coneixement, vegeu: GENERA 1991; DILOLI 1996; MUNILLA 2000; SANMARTÍ-SANTACANA 2005 i les *Actes de la I Jornada d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació, a l'Illercavònia Fulls d'Arqueologia*, Tivissa 2002.

8. Per a una visió de conjunt, vegeu: ASENSIO *et alii*, 2002, amb la bibliografia que incorpora.

pers, s'ha dubtat entre classificar-lo com a ciutadella, com una ciutat o com a campament militar, però cal tenir en compte que la superfície excavada és, encara, molt reduïda i probablement caldrà esperar força temps abans no puguem conèixer amb més precisió la naturalesa de l'assentament. És evident que la seva posició estratègica en el límit meridional de la foia de Móra no és casual, i que el Castellet havia d'estendre la seva influència a un nombre molt ampli d'assentaments de l'Ebre, tot i que la seva amortització sembla relacionada amb la Segona Guerra Púnica o un període immediatament posterior, amb ocupacions posteriors que van de la segona meitat del segle II AC al I AC.⁹

Una rica ciutat comercial

Si el Castellet el tenim documentat per l'arqueologia, corresponent al mateix període ibèric ple tenim notícia per Titus Livi, en la seva coneguda història de Roma *Ab urbe condita*,¹⁰ de la gran riquesa de la ciutat d'Hibera en el temps de la Segona Guerra Púnica: "*opulentissimam ea tempestate regionis*". El nom de la ciutat, afegeix Livi, li ve donat, precisament, pel riu Ebre que té a prop. La qüestió de la veritable localització de la ciutat d'Hibera ha estat durant dècades damunt la taula dels investigadors, que li han atribuït els emplaçaments més diversos.¹¹ Darrerament tot sembla indicar que, malgrat que el text de Livi situa la ciutat al marge dret de l'Ebre, aquesta s'hauria d'identificar amb l'actual Tortosa, tant per la seva posició central en el territori¹² com per haver estat un únic taller monetari el que encunyà les emissions amb la llegenda *Ilercavonia*; les encunyacions de la primera emissió, d'època augustea, amb la llegenda MVN HIBERA IVLIA ILERCAVONIA, i la segona emissió, d'època tiberiana, amb la llegenda DERT M H I ILERCAVONIA.¹³ A l'evidència material d'haver estat un únic taller el que encunyà les dues emissions, podríem afegir la impossibilitat jurídica que dues ciutats –*Hibera Ilercavonia i Dertosa*–, com a entitats polítiques diferents, acabessin encunyant una única moneda com a *Dertosa municipium Hibera Iulia Ilercavonia*.

Caldria destacar també un altre fet rellevant: el nom d'Hibera apareix simultàniament en Livi i en les encunyacions monetàries, sense que amb anterioritat es tingui notícia a les fonts d'aquest nom. En efecte, la primera emissió d'a-

---

9. ASENSIO *et alii* 2002, 199-200.

10. XXIII, 28, 7.

11. BAYERRI 1948, *passim*.

12. DILOLI 1996, 39-68; 2000, 84-85.

13. LLORENS-AQUILUÉ 2001, 32-33, *passim*.

sos i semis és d'època augustea, com s'ha indicat, i els llibres de la història de *Roma Ab urbe condita* van ser editats per Livi a la mort d'August, l'any 14 DC, tot i que la redacció de molts d'ells havia de ser anterior perquè el mateix Livi, amic de l'emperador, morí només tres anys després d'August, el 17 DC.¹⁴ L'epítet *IVLLA* al títol municipal de la ciutat ens ha de fer pensar en una constitució municipal d'època cesariana, moment en què tindriem documentada l'adscripció del nom *Hibera* a una entitat jurídica de caire polític, com és la ciutat que poc més tard coneixerem com a *Dertosa*. Arribats en aquest punt ens podríem plantejar si en temps de la Segona Guerra Púnica existia realment una ciutat anomenada *Hibera*, o bé si Livi li atorgà aquest nom perquè el coneix formant part del títol municipal d'una ciutat que, en el moment en què ell redacta els seus llibres, existeix com a *municipium* i es troba situada a tocar la desembocadura de l'Ebre. Pensem també que Polibi quan relata la Segona Guerra Púnica a la zona de l'Ebre, pocs anys després dels esdeveniments, no esmenta cap ciutat anomenada *Hibera* i sembla difícil que patís un descuit així, atesa la importància que, segons Livi, havia de tenir. D'altra banda, quan el mateix Livi parla d'*Hibera*, sembla fer-ho en passat, indicant que era una ciutat "*opulentissimam ea tempestate regionis*", és a dir, en el moment de la Segona Guerra Púnica, però no està indicant que ho seguia sent en el moment d'escriure ell la seva Història. En realitat, ni tan sols diu que encara existís aquella ciutat que anomena *Hibera*; d'aquí el nostre dubte.

Del que no tenim dubte és del caràcter comercial de la ciutat de *Dertosa*. En tenim constància tant per les encunyacions monetàries com per l'epigrafia que coneixem de la ciutat romana. Així, els motius que apareixen en les monedes estan estretament vinculats amb el transport naval, el qual implica el comerç de les mercaderies i la importància que la mateixa ciutat atorgà a l'activitat comercial. Les *naves onerariae*, de gran capacitat, apareixen en els anversos dels asos de la primera emissió, en els reversos dels asos de la segona i en els anversos dels semis de la segona emissió. La *naves actuaría*, més petita, es destinava al transport de mercaderies entre els grans vaixells i el port o l'embarcador, podent navegar també pel riu, i la trobem representada als reversos dels asos de la primera emissió i als anversos dels semis de la segona. Altres motius marítims són el dofí i el timó, que trobem en els reversos dels semis de les dues emissions, i l'àncora, representada també en els reversos dels semis, però només a la segona emissió.¹⁵ És a dir, a les encunyacions monetàries d'Ilercavònia-Dertosa únicament es representen elements directament relacionats amb la navegació, principalment per la mar, cosa que hem de relacionar amb el tràfic de mercaderies per via marítima, que suposarà l'aspecte distintiu de la ciutat, per damunt de qualsevol altre.

14. FONTAN 2000, XXII.

15. LLORENS-AQUILUÉ 2001, 35-53.

L'epigrafia, per la seva banda, ens ha deixat igualment testimoni del caràcter comercial de la ciutat especialment en dues dedicacions funeràries a la memòria de persones traspasades mentre es trobaven de viatge (*peregre defuncto*), una a Marc Sallusti Felix¹⁶ i l'altra a Auli Caecili Cubiculari.¹⁷ La primera es troba inscrita en un pedestal simple, i va anar a càrrec d'un col·legi funerari encarregat de fer els funerals i de donar sepultura a persones de baixos recursos econòmics, els *sodales Herculaney*. Aquest *collegium* podria haver estat format per comerciants o potser mariners, ateses les circumstàncies de la defunció. La segona inscripció es troba en una estela prou ben coneguda, on es representa una nau *oneraria* en el frontó, erigida per l'esposa del difunt, Porcia Euphrosyne, i encarregada molt probablement a un taller de fora la ciutat, cosa que es dedueix del fet que aquest treball no es correspon amb els models locals. En aquest cas, sembla que la nau representada tindria més relació amb l'al·legoria del viatge al més enllà del difunt que no pas amb una possible dedicació professional, causant del seu traspàs,¹⁸ tot i que tampoc no podem descartar que es tracti dels dos aspectes simbolitzats alhora, d'una manera ideal.

Altres evidències epigràfiques, a banda de les de caire funerari esmentades, ens relacionen igualment Dertosa amb el comerç. Es tracta, en primer lloc, d'una inscripció dedicada al déu Mercuri, protector del comerç, feta per un sevir augustal de la ciutat, Publi Corneli Fronti, elaborada en brocatello o jaspí de la Cinta.¹⁹ Probablement es tractaria d'un llibert enriquit pel comerç, pertanyent a l'aristocràcia de la ciutat, el qual, un cop assolida l'alta magistratura municipal de caire religiós, voldria testimoniar el seu agraïment a la divinitat protectora dels seus negocis. De fet, la seva localització, a la zona central de la ciutat on havia d'existir el *Forum* municipal per la quantitat de restes epigràfiques relacionades amb els sevirs augustals, reforçaria aquesta hipòtesi. Un segon exemple és el de les dues inscripcions dedicades a Castor i Poulux, els Diòscurs, una per part de Marc Valeri Antus²⁰ i una altra per part d'una dona anomenada Valèria dedicada *Castoribus*,²¹ divinitats d'origen grec que a Roma s'associaven també amb el trànsit marítim com a protectores del trajecte: als focs de Sant Telm de dues puntes els deien *dioscuros* i es consideraven un bon auguri per al viatge.²² Aquestes dues inscripcions, avui desaparegudes, es trobaren en el promontori on s'aixecà la Suda de Tortosa, lloc on amb força probabilitat es podria situar algun espai de culte a les dues

16. CIL II 4064; ILER 4820; CIL II2 14.799.

17. CIL II 4065; ILER 3847; CIL II2 14.800.

18. MAYER-RODÀ 1985, 714; LLORENS-AQUILUÉ 2001, 50-52.

19. CIL II, 4054; ILER 265; CIL II2 14.783.

20. CIL II 6070; ILER 648; CIL II2 14.781.

21. CIL II2, 14.782.

22. GRIMAL 2003,142.

divinitats, atesa la singularitat de l'indret, dominant el riu Ebre, i l'especial significació de les divinitats.

Una ciutat, un port fluvial?

Òbviament, tot aquest tràfic comercial amunt i avall del riu Ebre que ens manifesten les fonts antigues havia de disposar de les infraestructures necessàries per fer-lo efectiu. No ens referim, en aquest punt, a la xarxa viària que s'havia d'estendre per tot el territori en època romana, amb el pas de la Via Augusta per la mateixa ciutat, que els diferents itineraris ens palesen, via que havia de ser la fixació de camins molt més antics. Ens referim a les infraestructures relacionades, precisament, amb el trànsit fluvial per l'Ebre. Un fet prou conegut és que, paradoxalment, es desconeixen estructures constructives que hom pugui relacionar amb un port, estructures que haurien de ser prou fermes i consistents per a resistir tant l'atrancament de les naus com també el corrent del riu i les seves avingudes. Llevat d'uns elements situats a l'anomenat Pas de l'Ase (Vinebre), que s'han de relacionar amb l'embarcador d'un petit assentament de tipus rústic (una *villa* o un *vicus*), ni a la principal ciutat, Dertosa, ni a cap altre assentament rural de l'antiguitat situat a la vora del riu s'han detectat estructures a les quals es pugui atribuir aquesta funció.

És cert que Titus Livi, en el seu relat de la batalla de la desembocadura de l'Ebre,²³ esmenta un portu en parlar de l'apropament de la flota romana, però no hem d'ignorar que aquest mot llatí també té el significat de *refugi* i d'*embocadura* d'un riu i aquest seria el significat real en el relat. D'altra banda, situar un port a la desembocadura de l'Ebre, amb tota la complexitat que això comporta d'elements constructius i de serveis que se'n deriven, a les darreries del segle III AC en plena època d'enfrontaments entre romans i cartaginesos, com un element solt i sense relacionar-lo amb cap centre de poblament, resultaria agosarat, fins i tot a tall d'hipòtesi.

Com podria desenvolupar tota aquesta activitat una ciutat com *Dertosa*, essent alhora el centre comercial de tota la regió baixa de l'Ebre? Històricament, la ciutat s'ha desenvolupat al marge esquerre del riu i ha presentat un front fluvial format per una línia de muralla, a la qual s'adossen les cases, seguida ja de la mateixa vora del riu. No es coneixen construccions destinades a embarcador des de l'època medieval fins a principi del segle XX que, d'haver existit, ens podrien donar idea d'un possible emplaçament antic, atesa la continuïtat de la ciutat des de la seva fundació en època romana fins a l'actualitat, tenint en compte que no ha patit períodes de despoblament.

---

23. *Ab Urbe condita*, XXII, 19, 8.

Tampoc un suposat port a l'altura de Campredó, aigües avall de Tortosa, té cap fonament ni històric ni arqueològic. En definitiva, no hi ha constància de la construcció de cap estructura portuària i, per tant, s'han de cercar altres alternatives.

En aquest sentit, sabem que a partir del límit meridional de la ciutat antiga emmurallada d'època romana, que devia estar situat aproximadament entre l'actual palau episcopal i la porta que dóna accés al claustre de la catedral per la plaça de Nostra Senyora de la Cinta,²⁴ es desenvolupà un suburbi al llarg del probable traçat de la *Via Augusta* en el seu accés a *Dertosa*, del qual ens han quedat restes funeràries en l'extrem més meridional, especialment de l'antiguitat tardana, que tenim documentades arqueològicament fins a l'actual plaça d'Alfons XII, on també es van localitzar les restes d'un probable edifici cultural datat dels segles IV i V DC.²⁵ També al voltant de la plaça Cabrera de Tortosa van aparèixer els anys 1964 i 1967 uns fragments escultòrics d'època visigòtica que hem relacionat amb un edifici de culte per les referències a l'existència, en aquest indret, d'una "església vella" en el mateix moment de la reocupació cristiana de la ciutat.²⁶ La singularitat rau en el fet que aquesta "església vella" es trobava a l'est d'un caseriu i de l'alfòndec "dels homes de Narbona", que es trobava a tocar del riu Ebre, segons un document del 1178. L'alfòndec és un espai directament relacionat amb l'activitat comercial a gran escala, amb duana, magatzems i espais de residència per als agents i personal dedicat a aquesta activitat. Hem interpretat l'emplaçament medieval de l'alfòndec com una continuació de l'espai comercial existent en èpoques visigòtica i anteriors a Dertosa, per les característiques de la seva localització.

D'altra banda, sabem que en el decurs del dragatge del riu Ebre per dotar-lo d'un canal de navegació, a les darreries dels anys noranta del segle passat, van aparèixer diverses restes ceràmiques d'èpoques romana i posteriors, corresponents a àmfores i grans contenidors per a emmagatzematge, en tot el front fluvial de Tortosa, especialment davant la zona de l'antic alfòndec. Igualment, vam tenir notícia de l'aparició a la platja fluvial del riu, a l'entorn de les instal·lacions del Club de Rem, de materials molt variats, com ara monedes de la ceca d'Ilercavònia-Dertosa, altres de coetànies i també de posteriors (medievals i de diversa procedència), així com de ploms de xarxa de pescar i d'altres materials menys significatius.²⁷

---

24. Més en concret, la muralla se situaria sota el mur exterior del refectori canònic i passaria per sota de l'Aula Major.

25. ARBELOA 2000, 62.

26. ARBELOA 2000, 62-66.

27. Materials que hem conegut en col·leccions privades.

La manca d'una estructura portuària sòlida coneguda, juntament amb l'aparició dels diversos materials ara esmentats i la perduració d'un espai de caire eminentment comercial en una àmplia zona del suburbi meridional de Dertosa ens fa pensar que Dertosa probablement no disposava d'un port fluvial "construït" pròpiament dit, i que l'arribada de les mercaderies es feia en vaixells, per via marítima, fins al "punt de seguretat" on era possible la seva navegació per l'Ebre, en funció de l'època de l'any i del cabal del riu. Des d'aquest punt es transvasarien les mercaderies a naus més petites –*les naues actuaría*–, les quals les farien arribar fins a la platja fluvial de Dertosa, a l'altura del futur l'alfòndec medieval. No creiem que aquest "punt de seguretat" es pugui establir amb precisió, perquè ja hem assenyalat que la seva situació dependria de les possibilitats de navegació que oferís el riu Ebre en cada moment. Això ens fa pensar que els capitans de les naus haurien d'estar informats del lloc propici per fondejar i fer el transvasament de les mercaderies cada cop que arribessin a Dertosa, sense descartar que es pogués arribar a Dertosa mateix, quan les condicions del riu fossin favorables. De fet, el "punt de seguretat" es podria trobar tant dins com fora de l'Ebre, en el mateix litoral marítim. Les restes d'àmfora submergides localitzades davant la costa de l'Ampolla fan pensar en l'existència d'un fondejador en aquest punt, on consta també la presència d'un assentament d'època romana, probablement la *mansio* de Tria Capita citada en els itineraris antics.²⁸ Des d'aquest lloc es podrien fer arribar igualment les mercaderies fins a Dertosa, tant per riu com per terra seguint la *Via Augusta*. Amb tot, pensem que l'Ampolla es troba prou allunyada de la ciutat perquè pugui ser considerada el seu port habitual. En cas contrari pensem que hauria tingut un desenvolupament força més important a l'antiguitat, desenvolupament que en realitat no va tenir. Això no vol dir que no s'hi hagués dut a terme aquesta activitat, sinó que s'hi hauria fet a una escala menor.

Tots els aspectes que hem assenyalat fan que l'arribada i la sortida de les mercaderies a Dertosa, com a centre receptor i de distribució, requerissin d'una bona organització i funcionament, atesa la complexitat que comportaven. Això explicaria també l'existència d'una aristocràcia municipal enriquida pel comerç i la formació d'un *suburbium* meridional del qual, malauradament, tenim escasses restes arqueològiques i només coneixem de manera indirecta.

---

28. Sobre aquest aspecte, vegeu BAYERRI 1948, 660-661; ARBELOA 1997, 17-18 i la bibliografia que s'esmenta.

La incògnita de la desembocadura de l'Ebre

Ja en el començament d'aquest treball hem indicat l'escàs coneixement que tenim del riu Ebre a l'antiguitat. Aquest desconeixement resulta encara més evident quan intentem parlar de la desembocadura, perquè l'actual formació deltaica desdibuixa substancialment el que devia ser la desembocadura durant l'antiguitat. És cert que, des d'antic, s'ha ressaltat la inexistència, en aquella època, del delta del riu, el qual esdevindria una formació força posterior. Des del segle passat s'ha situat la desembocadura en un punt situat entre Amposta, al marge dret, i la pedrera, just al davant d'Amposta però al marge esquerre. Igualment s'ha suposat l'existència d'un estuari des d'Amposta fins a Xerta, amb una amplada de riu considerable davant de Campredó, atenent la baixa elevació dels terrenys.²⁹ La hipòtesi de l'estuari ha servit perquè alguns autors hagin situat en el seu interior l'escenari de la batalla de les *boques de l'Ebre* en plena Segona Guerra Púnica.³⁰ Per la nostra banda, fa un temps vam proposar que en aquell moment devia existir un delta incipient, de tipus digitat, del qual no podíem dir gran cosa, vista la disposició dels jaciments arqueològics coneguts a la plana deltaica (amb elements d'època romana a l'altura de la torre de l'Aldea, entre d'altres), l'abandonament del Bordissal de Camarles i al fet que la batalla de la Segona Guerra Púnica s'havia desenvolupat a les *boques de l'Ebre* (recollint de manera acrítica aquesta concepció).³¹

Precisament, el relat de la famosa batalla esdevinguda a la desembocadura de l'Ebre durant la Segona Guerra Púnica ha servit de base a diversos autors per configurar la que devia ser la forma del riu en el seu darrer tram en aquella època. Per això pensem que una nova lectura de les fonts podria ajudar-nos a perfilar les seves característiques. Els dos autors que bàsicament tracten aquest esdeveniment amb prou detall són Polibi, en el llibre III de la seva Història, i Titus Livi, especialment en el llibre XXII de la seva història de *Roma Ab urbe condita*. Polibi el va escriure pocs anys després d'haver-se produït els fets, mentre que Titus Livi ho va fer prop de dos segles més tard, com ja hem indicat més amunt.

Pensem que és molt important establir, primer que res, si realment els autors parlen de l'existència de les *boques de l'Ebre*, o no fan referència a la desembocadura en aquests termes. Però fem una precisió: Polibi, en relatar el desenvolupament de la Guerra, parla de l'arribada de Publi Corneli Escipió al Roine, el qual ancorà "a la primera boca del Roine": "το πρῶτον στομα του

---

29. BAYERRI 1948, *passim*.

30. DILOLI 2000, 90.

31. ARBELOA 1997.

Ροδανου" (*tò próton stóma tou 'Rodanou*),³² la qual cosa indica l'existència de més d'una "boca" o sortida del riu. En altres passatges confirma aquest fet fent referència a "les boques del Roine": "των του Ροδανου στοματων" (*tón touí Rodanoú stomáton*).³³ Seguint el relat, Escipió continua el seu trajecte i "arribà al voltant de la regiò del riu Ebre": "τουζ περι τω Ιβερα ποταμον τοπουζ" (*tous perí ton 'Ibera potamòn topous*),³⁴ s'estableix a vuitanta estadis de l'enemic,³⁵ distància que hauria de correspondre a un punt situat entre l'Ampolla i el Cap Roig, aproximadament.³⁶ Més endavant parla ja de la situació "a la desembocadura de l'Ebre" en singular: "το στομα του ποταμου" (*tò stóma touí potamouí*).³⁷ Livi, per la seva banda, també esmenta la desembocadura de l'Ebre en singular: "...*ab ostio Hiberi amnis pervenit*"³⁸ i que l'exèrcit cartaginès es trobava a la desembocadura del riu: "*classem punicam stare in ostio fluminis...*"³⁹ És a dir, tant Polibi com Livi ens parlen d'una sola desembocadura del riu Ebre en aquell moment, a diferència del Roine que en presentava més d'una. Per tant, hem de convenir que la coneguda referència a les *boques de l'Ebre* no es correspon a la realitat de les darreries del segle III A.C. ni, probablement, de tota l'antiguitat. No hi va haver una "*batalla de les boques de l'Ebre*", sinó "de la boca" o "*de la desembocadura de l'Ebre*".

Establert aquest fet, vegem on es devia portar a terme la coneguda batalla, perquè d'allò que interpretem es podran deduir algunes característiques del riu Ebre: si es desenvolupà en el riu, hem de suposar-li una extraordinària amplada (l'estuari que esmenten alguns autors) que permetés tota aquella maniobra. Polibi ens diu que l'exèrcit cartaginès de terra es trobava format al llarg de la platja: "...*τιπα τον αιγιαλον...*" (...*tipà tòn aigialòn...*)⁴⁰ i que, arribat el moment, es "decidí un combat naval": "*κριναντεζ ναυμαχειν*" (*kri-nantes naumajeín*).⁴¹ Un cop decantada la batalla a favor dels romans, aquests perseguiren els cartaginesos, els quals "anaren a parar amb les naus a la platja", és a dir, embarrancaren: "...*ταζ μεν ναυζ εξεβαλον ειζ τον αιγαλον*" (...*tàs mèn naús exébalon eíς tòn aigialòn*).⁴²

La mateixa situació és relatada per Livi amb una mica més de detall quan, iniciada la retirada de la flota cartaginesa, diu "...i com [els cartaginesos]

32. III, 41, 5.

33. III, 37, 8 i també a III, 76, 1.

34. III, 95, 5.

35. III, 95, 6.

36. BAYERRI 1948, 429. Nosaltres prenem la mida de l'estadi àtic grec, de 174,125 metres, que fa una distància de 13, 93 km i coincidim amb Bayrri.

37. III, 95, 8.

38. XXII, 19, 5.

39. XXII, 19, 5.

40. III, 96, 1.

41. III, 96, 2.

42. III, 96, 5.

avançaven a l'ample, contra el corrent del riu, cap a la desembocadura, i eren moltes les naus que arribaven de manera que només podrien accedir-hi malmetent-les, feren sortir les naus desordenadament per tota la costa, els uns escaparen per zones de poc calat i els altres per terra ferma, uns portant les armes i els altres sense, fugiren a refugiar-se amb les seves tropes que es trobaven disposades en ordre de combat per tota la costa...": "...*et, cum adversi amnis os lato agmini et tam multis simul venientibus baud sane intrabile esset, in litus passim naves egerunt, atque alii vadis, alii sicco litore excepti, partim armati, partim inermes ad instructam per litus aciem suorum perfugere...*".⁴³ Aquest paràgraf ha estat traduït d'altres maneres, més literàries, que, al nostre entendre, han desvirtuat el sentit estricte d'allò que s'esdevenia. Així, la frase "...cum adversi amnis os lato agmini..." la trobem interpretada com "...i com la desembocadura, riu amunt, no tenia cabuda suficient per a una formació en línia tan ampla..."⁴⁴ quan pensem que en realitat diu "...i com [els cartaginesos] avançaven a l'ample, contra el corrent del riu, cap a la desembocadura...", com hem indicat més amunt. La diferència és significativa perquè una cosa és avançar "riu amunt" i una altra "contra el corrent del riu". La primera situa els cartaginesos *dins* del riu, mentre que l'altra interpretació només indica que avancen contracorrent. Tenint en compte que ens trobem a la desembocadura del riu, que aboca les seves aigües a la mar, i sabent que el corrent penetra mar endins, se'ns configura una situació ben diferent de la primera: a la mar, just davant la desembocadura on el corrent del riu s'endinsa a la Mediterrània.

Aquesta situació que hem descrit la veiem confirmada quan, tot seguit, les naus cartagineses que fugen no poden "accedir" (*intrabile*) a la desembocadura per la seva disposició en línia de combat. Únicament hi podrien accedir si es trobessin "fora" del riu, perquè d'altra manera les naus "sortirien" de la desembocadura, no pas hi accedirien. Livi és clar en aquest passatge, i més quan els cartaginesos de manera desordenada abandonen les naus embarrancades, unes en llocs de poca profunditat (*vadis*) i altres en terra "seca" de la costa (*sicco litore*). Recordem aquí que Polibi parla directament d'un "combat naval" (κριναντες ναυμαχειν) i que la situació descrita no es podria haver dut a terme dins del riu, per molt ample que fos, tant per la singularitat dels combats navals de l'època –que consistien a embestir les naus enemigues de costat i enfonsar-les (cosa que requereix prou espai i calat per maniobrar)–, com pel fet que, amb l'exèrcit cartaginès format en ordre de batalla per tota la costa i la seva flota disposada en ordre de combat, no s'explicaria com la flota romana hauria pogut entrar per la desembocadura sense cap incident, quan se li podria haver barrat el pas amb molta facilitat, bloque-

43. XXII, 19, 11.

44. DILOLI 2000, 90, així com la traducció publicada per Gredos de J. A. Villar.

jant-la. Aquest supòsit no es donà i la flota romana, sense suport terrestre, mai no s'hauria aventurat a una maniobra tan arriscada que hauria suposat la pèrdua de les naus.

Atesa la interpretació dels fets que es deriva d'una nova revisió de les fonts, hem de convenir definitivament que la batalla de la desembocadura de l'Ebre (*no de les boques*) es portà a terme efectivament a la mar, just davant l'embocadura del riu, on el seu corrent flueix mar endins. No hem trobat cap evidència que ens permeti establir una altra hipòtesi.

Coneixem també una referència indirecta d'aquesta batalla per part de Sosylos, mestre i amic d'Anníbal, que en el relat sobre la seva vida esmenta una "batalla naval" a la desembocadura de l'Ebre entre els cartaginesos i els aliats massalotes i romans. Atribueix la victòria als massalotes perquè als cartaginesos els fallà la navegació a través, per trencar la línia de la flota enemiga (διεκπλουζ).⁴⁵ En què podrien, els massalotes, avantatjar els cartaginesos, essent aquests bons marins? Pensem que, en aquest cas, el fet de trobar-se situada *Massalia* al costat de la "primera boca" del Roine donaria als seus marins una bona experiència de com navegar a les zones situades just davant les desembocadures dels rius, on els corrents s'endinsen mar endins. Aquest coneixement, el διεκπλουζ, fou decisiu en la batalla de la desembocadura de l'Ebre.

Els relats de Polibi i de Livi ens mostren una única desembocadura de l'Ebre, envoltada de llocs de poc calat, segurament platges formades pels sediments arrossegats pel corrent del riu, i d'altres terrenys més consistents. Aquest punt, que desconeixem, hauria d'haver estat situat aigües avall de l'actual ermita de l'Aldea, on hi ha documentada presència en època romana i el sòl és suficientment ferm. De fet, podria començar a dibuixar-se un delta molt incipient, per la presència d'acumulacions de sorra i terres procedents del riu i aportades pels corrents marins, però amb una sola embocadura. No trobem cap motiu per suposar que el riu, a l'atura de Campredó, formés una mena d'estuari, tot i que alguns autors així ho han defensat. Ja hem vist que no té base sòlida el fet de fonamentar aquesta hipòtesi per haver situat la batalla de la desembocadura de l'Ebre justament dins del riu, per la qual cosa creiem que la fisonomia del riu en el seu tram final devia ser semblant a la que avui coneixem. És a dir, pensem que hi podria haver un traçat lleugerament diferent, però no una ampliació tan extraordinària dels seus límits que arribés a formar una mena d'estuari o de llac.

---

45. Referència a FHA, II, 67 i BAYERRI 1948, 430.

Un fragment escultòric, romà, del riu Ebre

Pràcticament desconegut, llevat per als investigadors, és un fragment escultòric no gaire gran aparegut a Tarragona.⁴⁶ Es tracta d'una estàtua de mida natural de la qual únicament es conserva la meitat anterior del peu dret amb els dits molt malmesos. La representació dels tendons i les venes està feta de manera molt real, i s'observa en alguns llocs el treball del filaberquí.⁴⁷ La part del fragment que es troba al costat del peu ha estat interpretada darrerament per Koppel com la representació d'una màscara o cara, de la boca de la qual probablement en sortiria. A sota d'aquesta representació hi figura la inscripció *FLVMEN IBERVS*. Justament a partir d'aquesta inscripció s'ha pogut datar el fragment com del segle II.⁴⁸ Aquest s'havia interpretat per d'Alföldy com la part d'una escultura masculina que representaria la personificació del riu Ebre. Koppel, per la seva banda, en identificar al costat del peu la part d'una cara o màscara (de la qual brollaria aigua per la boca), interpreta que aquesta cara és la que simbolitzaria l'Ebre, mentre que el peu pertanyeria a una escultura masculina, situada en companyia del riu.

La incertesa de la procedència d'aquest fragment, del qual únicament sabem que prové de la ciutat de Tàrraco, no permet definir la significació real del conjunt al qual pertanyia la representació del riu Ebre. Ara bé, tenint en compte les característiques de la peça i el fet que probablement hauria servit de font d'aigua, podem imaginar-la formant part d'un nimfeu del segle II D.C., del qual ho desconeixem tot, si estaria situat en un espai públic de la ciutat o bé dins una casa o una vil·la suburbana dels afores. Tampoc sabem si l'Ebre hauria estat l'únic riu representat en el suposat nimfeu o si n'hi haurien estat d'altres. Allò que únicament podem afirmar és que l'Ebre, en aquell moment de l'antiguitat, tenia prou consideració i importància per a figurar representat en un nimfeu una ciutat prou allunyada del riu com era Tàrraco.

Consideracions finals

Hem intentat, en aquest treball, dibuixar el que coneixem del riu Ebre en el decurs de l'antiguitat, entenent que havíem de centrar el nostre interès en els aspectes que més directament se li relacionaven, prescindint sempre que ha estat possible de les referències indirectes o purament *instrumentals*, en què l'Ebre esdevé un punt de referència geogràfic o polític (com el *Tractat de*

---

46. El lloc concret de procedència es desconeix, però ja figura en el primer catàleg del Museu Arqueològic de Tarragona, publicat el 1894, amb el número d'inventari 442 i com a propietat del Sr. José María Salas i Boix.

47. KOPPEL 1985, 145.

48. RIT 22.

l'Ebre). Hem abordat, per tant, els aspectes que més clarament ens podien ajudar a perfilar el seu caràcter (si ho podem dir així), l'ús que se n'ha fet per part dels pobladors del seu entorn i la informació que les fonts ens han proporcionat, especialment en el cas de la batalla de la desembocadura de l'Ebre, que ens ha ajudat a definir una mica més, tot i que d'una manera aproximada, com devia ser la desembocadura a l'antiguitat, abans de la formació del delta que avui coneixem.

També hem apuntat el dubte que ens ha sorgit sobre si realment existí una ciutat anomenada *Hibera* en temps de la Segona Guerra Púnica, hipòtesi que haurà de ser revisada en el futur a la llum de noves investigacions tant històriques com arqueològiques. Igualment hem volgut fer un breu esment de la ressonància que l'Ebre arribà a tenir, com a mínim a la capital de la província de la Hispania Citerior, Tàrraco, on el trobem representat en un probable nimfeu.

Un darrer apunt. D'on prové el nom del riu? Els grecs el van anomenar *Ἰβηρ* i els romans en van llatinitzar el nom, *Hiberus*, però quin és el seu origen? No ens hem pogut resistir de l'especulació i hem recordat que, en diverses ocasions, s'ha intentat relacionar la llengua dels ibers amb la que parlaven els vascons, de la qual prové l'actual euskera, que no sembla d'arrel indoeuropea. Per aquest motiu hem comprovat que en l'euskera actual, *riu* s'anomena *ibai* i, per la seva banda, *ibar* té el significat de *vall* o *terra baixa* i *fèrtil*, derivant ambdós mots d'una mateixa arrel. Per tant, pensem en la possibilitat que els grecs, senzillament, van adoptar al seu idioma la paraula que els ibers utilitzaven per fer-hi referència: el *riu*, *Ἰβηρ*. I així ens hauria arribat fins a nosaltres.

Bibliografia

- ALFÖLDY 1975, Géza Alföldy "Die römischen inschriften von Tarraco, 2 volums. Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Madrid. Berlín.
- ARBELOA 1997 Joan-Vianney M. Arbeloa i Rigau: "Límits arqueològics a la configuració del delta de l'Ebre a l'antiguitat", *Nous Col·loquis I*, pàg. 9-28, Centre d'Estudis Francesc Martorell, Tortosa 1997.
- ARBELOA 2000 Joan-Vianney M. Arbeloa i Rigau: "Dertosa a l'antiguitat tardana. Consideracions sobre els espais cultuals", *Nous Col·loquis IV*, pàg. 45-71, Centre d'Estudis Francesc Martorell, Tortosa 2000.
- ASENSIO et alii 2002 David Asensio Vilaró, Maite Miró Alaix, Joan Sanmartí Grego: "El nucli ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): un estat de la qüestió", *Ilercavònia. Fulls d'Arqueologia*, 3, pàg. 185-203, Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, Flix 2002.
- BAYERRI 1948 Enrique Bayerri, *Historia de Tortosa y su comarca*, volum V, Tortosa 1948.
- CIL II Aemilius Hubner: *Corpus Inscriptionum Latinorum*, II, Berlín 1869.
- CIL II2 *Corpus Inscriptionum Latinorum II*. Inscriptiones Hispaniae Latinae, segona edició, part XIV, fasc. primer, Berlín - Nova York 1994.
- DILOLI 1996 Jordi Diloli Fons: "Hibera Iulia Ilercavonia - Dertosa: l'assentament ibèric i la implantació de la ciutat romana", *Bulletí Arqueològic*, 18, pàg. 39-68, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Tarragona 1996.
- DILOLI 2000 Jordi Diloli Fons: "El curs inferior de l'Ebre durant l'època ibèrica segons les fonts clàssiques", *Recerca* 4, pàg. 79-104, Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre - Centre d'Estudis Històrics, Tortosa 2000.
- FONTAN 2000 Antonio Fontán: *Introducción general*, in "Tito Livio. Historia de Roma desde su fundación", Editorial Gredos, Madrid 2000.
- GENERA 1991 Margarida Genera i Monells: *L'Ebre final: del paleolític al món romà*, Tortosa 1991.
- GRIMAL 2003 Pierre Grimal: *Diccionario de mitología griega y romana* (traducció de la 6a edició francesa, de 1979). Editorial Paidós, Barcelona 2003.
- ILER José Vives: *Inscripciones latinas de la España romana*, Universitat de Barcelona Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona 1971 (vol I) i 1972 (vol. II).

KOPPEL Eva Maria Koppel: *Die römischen skulpturen von Tarraco*, Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Madrid. Berlín 1985.

LLORENS-AQUILUÉ 2001 M. del Mar Llorens, Xavier Aquilué: *Ilercavònia-Dertosa i les seves encunyacions monetàries*, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona 2001.

MASCORT et alii 1991 Maite Mascort, Joan Sanmartí, Joan Santacana: *El jaciment proto històric d'Aldovesta* (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional, Ed. Diputació de Tarragona, Tarragona 1991

MAYER-RODÀ 1985 Marc Mayer, Isabel Rodà: "Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de Dertosa", *XVII Congreso Nacional de Arqueología. Logroño 1983*, pàg. 701-737, Saragossa 1985.

MUNILLA 2000 Glòria Munilla Cabrillana: "La Ilercavònia i el seu territori. La cultura ibèrica a les comarques de l'Ebre", *Ilercavònia. Fuls d'Arqueologia*, 1, pàg. 9-24, Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, Flix 2000.

RIT = ALFÖLDY 1975

SANMARTÍ-SANTACANA 2005 Joan Sanmartí, Joan Santacana: *Els ibers del nord*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona 2005

Edició de les fonts clàssiques

FHA. Adolf Schulten: *Fontes Hispaniae Antiquae*, vol. I, Barcelona - Berlín, 1922. Vol. II, Barcelona - Berlín, 1925. Vol. III, Barcelona, 1935. Vol. IV, Barcelona, 1935. Vol. V, Barcelona 1940.

PLINI EL VELL. *Historia Natural*. Libros II-IV. Introducció general d'Ana A. Moure Casas; traducció i notes d'Antonio Fontán, Ana M. Moure Casas i Ignacio García Arribas. Ed. Gredos, Madrid 2001

POLIBI. *Història*. Revisió del text i traducció d'Antoni Ramon i Arrufat. Fundació Bernat Metge, Barcelona 1929 (vol. 1), 1930 (vol. 2), 1935 (vol. III)

Historias. 3 volums. Introducció general de Gonzalo Cruz Andreotti; traducció i notes de Manuel Balasch Recort. Ed. Gredos, Madrid 2000

TITUS LIVI. *Historia de Roma desde su fundación*, 8 volums. Introducció general d'Antonio Fontán; traducció i notes de José Antonio Villar Vidal. Ed. Gredos, Madrid 2001

